

اندیشه مدیریت راهبردی، سال یازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، شماره پیاپی ۲۲، صص ۱۱۷-۱۴۸

روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۹/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۲/۱۴

مصطفی مطلبی کربکندی*

غلامرضا گودرزی**

عبدالرحیم پدرام***

چکیده

امروزه دانشگاه‌ها و از جمله دانشگاه امام صادق (علیه السلام) در مقطعی حساس و سراسر تغییر قرار دارند. فهم تغییر نیازمند ابزارهایی مانند تفکر روندی است. چرا که روندها حکایت از شرایطی دارند که احتمالاً باید در سال‌های آینده با آن‌ها دست و پنجه نرم کرد. پژوهش حاضر به شناسایی و توصیف روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) پرداخته است. این روندها در سه‌لایه دیده شده‌اند: ۱. روندهای آموزش عالی جهانی ۲. روندهای خاص آموزش عالی ایران ۳. روندهای خاص دانشگاه امام صادق (علیه السلام). روش این پژوهش از نوع آمیخته اکتشافی است. بدین منظور پس از بررسی اسناد، جهت شناسایی روندهای جهانی و ملی تأثیرگذار بر دانشگاه‌ها به مصاحبه با خبرگان پرداخته شد. پس از آن روندهای شناسایی شده با طراحی و توزیع پرسشنامه‌ای، اعتباریابی شدند و ۲۵ روند در این دو سطح تأیید شد. از طرفی با دسته‌بندی دیگر از مصاحبه‌ها، روندهای خاص دانشگاه امام صادق (علیه السلام) شناسایی شد. سپس با طراحی و توزیع پرسشنامه دوم، روندهای خاص این دانشگاه نیز اعتباریابی شدند. در نهایت، روندهای تأیید شده، متشکل از ۲۰ روند جهانی، ۵ روند خاص ملی و ۸ روند خاص دانشگاه امام صادق (علیه السلام) در شش دسته تقسیم‌بندی شدند که عبارتند از: ۱. روندهای علمی و پژوهشی؛ ۲. روندهای آموزش و یادگیری؛ ۳. روندهای مدیریتی؛ ۴. روندهای مالی؛ ۵. روندهای عرضه و تقاضا و جمعیت‌شناختی؛ ۶. روندهای فرهنگی و تربیتی. همچنین جهت ایجاد فهم مشترک و جلوگیری از کژتابی‌های احتمالی، توصیف مختصری از این روندها ارائه گردید. نتایج این پژوهش، به منزله نقشه‌ای کلی از تحولات دانشگاه امام صادق (علیه السلام) و محیط تخصصی آن می‌باشد.

واژگان کلیدی: آموزش عالی، آینده‌پژوهی، مدیریت، روند، دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

* دانشجوی دکتری مدیریت سیستم‌ها دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول).

motallebi.k@gmail.com

** دانشیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

*** دکتری آینده‌پژوهی و پژوهشگر مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری‌های دفاعی.

مقدمه

بیش از یک دهه از تعیین «مرجعیت علمی» به عنوان مأموریت اصلی دانشگاه امام صادق (ع) توسط سکاندار انقلاب اسلامی می‌گذرد ولی گامی جدی در جهت دستیابی به آن برداشته نشده است و این مسئله بیش از آنکه ناشی از کمبود تلاش‌ها باشد از ابهام شدید مسیر نشئت می‌گیرد. در واقع آینده مطلوب این دانشگاه به خوبی طراحی شده بود؛ ولی سؤال اساسی که همواره مورد بحث بوده و پاسخ مناسبی به آن داده نشده، این است که چگونه می‌توان به این آینده مطلوب دست یافت؟ یا لاقلاً چگونه می‌توان مطمئن بود این دانشگاه در مسیر درستی پیش می‌رود؟

نداشتن پاسخی مشخص برای این دسته سؤالات، عمدتاً ناشی از ضعف آگاهی در خصوص ویژگی‌های درونی و محیطی این مجموعه است. از سویی جهان امروز، دورانی سراسر تغییر را سپری می‌کند و دانشگاه‌ها نیز از این تغییرات مستثنی نیستند. تصمیم‌گیری و اقدام در چنین فضایی مستلزم ابزارهایی است که نگاه ما را به آینده معطوف کند. چرا که هر چه سرعت تغییرات بیشتر می‌شود، نیاز به آینده‌نگری و استفاده از ابزارهایی برای کاهش غافلگیری نیز بیشتر می‌شود. بیان یک مثال جهت فهم بیشتر اهمیت آینده‌نگری در جهان امروز، خالی از لطف نیست. فرض کنید شب است و با اتومبیلی در حال رانندگی هستید. هر قدر سرعت شما بیشتر باشد، چراغ‌های جلوی اتومبیل شما هم باید مسافت بیشتری از جاده را روشن کند تا از برخی مخاطرات مصون باشید.

تفکر روندی، یک روش پایه بشری برای فهم تغییر (Hines & Bishop, 2006, p.122) و کاهش غافلگیری در این محیط است. هر یک از روندهایی که امروزه در فضای علمی و دانشگاه‌های جهان در جریان است، روزی به عنوان سؤالی بزرگ برای مدیران راهبردی دانشگاه‌ها از جمله دانشگاه امام صادق (ع) مطرح خواهد شد و آنوقت است که مشخص نبودن تکلیف در قبال هر مسئله، موجب تهدیدی بزرگ و یا تباه‌کننده فرصتی عظیم خواهد بود. بنابراین شناخت تغییر و برنامه‌ریزی برای کسب آمادگی لازم در قبال تغییرات، ضرورتی انکارناپذیر دارد و هر تلاشی در این جهت، ارزشمند است. هدف اساسی پژوهش حاضر این است که با شناسایی و توصیف روندهای اصلی

تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (ع) در سه سطح، به یک دید کل نگر و کلان نگر یا به عبارتی به یک نقشه هوایی از تحولات اساسی این دانشگاه و محیط تخصصی آن دست یافته؛ و از این طریق، گامی هر چند کوچک در جهت دستیابی به چشم انداز این نهاد مقدس برداشته شود. بنابراین از سویی بر اساس آرمان‌های بلند دانشگاه امام صادق (ع) و از سویی با توجه به پیچیدگی و تحولات روزافزون محیط آن، پاسخگویی به این سؤال اساسی دنبال می‌شود که: چه روندهایی بر آینده دانشگاه امام صادق (ع) مؤثرند؟ از لحاظ مکانی، تمرکز اصلی این پژوهش بر دانشگاه امام صادق (ع) است ولی به آن محدود نشده و سطوح کلان‌تر تأثیرگذار بر آینده این دانشگاه یعنی دو سطح جهانی و ملی نیز مدنظر قرار گرفته است.

شایان ذکر است این پژوهش به دنبال شناسایی و دسته‌بندی روندهایی است که: اولاً. درون حوزه آموزش عالی باشند (روندهای مؤثر خارج از حوزه آموزش عالی مدنظر نیست) و ثانیاً. نسبتاً کلان باشند و خیلی جزئی نباشند. البته در سطح خود دانشگاه امام صادق (ع) به دلیل نزدیک بودن به مسئله، روندها جزئی‌تر خواهند بود.

۱. پیشینه پژوهش

در این بخش، در قالب دو جدول، ابتدا به مهمترین مطالعات بین‌المللی مرتبط با پژوهش حاضر و سپس به چند نمونه از مطالعات ملی در این زمینه اشاره می‌شود.

جدول ۱. پیشینه مطالعات بین‌المللی مرتبط با پژوهش

نویسندگان	سال ارائه	روندهای معرفی شده یا مسئله اصلی
جنکل ^۱	۱۳۷۶	ترسیم دانشگاه آینده به عنوان سازمانی برای پرورش خلاقیت و نوآوری
پایا	۱۳۷۹	پاسخ به این سؤال که آیا اساساً برای دانشگاه‌ها آینده‌ای متصور است یا خیر و اینکه تداوم حیات دانشگاه‌ها چه ملزوماتی دارد؟
رحمانی و نصرآبادی	۱۳۸۰	روند استقلال دانشگاه‌ها در آینده
سرکارآرانی	۱۳۸۱	روند بین‌المللی شدن آموزش عالی
ذاکرسالحي	۱۳۸۳	گذار از دانشگاه سنتی به دانشگاه جدید و ویژگی‌ها و پیامدهای هر کدام

نویسندگان	سال ارائه	روندهای معرفی شده یا مسئله اصلی
امین پور	۱۳۸۶	روند مجازی شدن دانشگاه‌ها
بل ^۲ و همکاران	۲۰۰۹	آزادی علمی، چشم‌انداز یادگیری و واحدهای توسعه آموزشی
عباسی و همکاران	۱۳۸۸	روند تجاری‌سازی دانش
گول ^۳ و همکاران	۲۰۱۰	روندهای بین‌المللی شدن آموزش عالی و استقلال دانشگاه‌ها
عراقیه	۱۳۹۲	روند رهیافت میان‌رشته‌ای
عبدلی سجزی ^۴ و همکاران	۲۰۱۲	دانشگاه‌های مجازی در عصر جدید دانشگاهی
برنان ^۵	۲۰۱۲	با کاوش سه روند عمده توسعه، تمایز و جهانی شدن، به تنوع رو به رشد آموزش عالی می‌پردازد
بیل ^۶	۲۰۱۲	در گزارش خود به چهار روند می‌پردازد که عبارتند از: جریان بین‌المللی جابجایی دانشجویان، مدل‌های جدید مشارکت جهانی آموزش عالی، الگوهای خروجی پژوهشی و رشد بین‌المللی شدن آن و فعالیت‌های پژوهشی تجاری
آلتباخ ^۷ و همکاران	۱۳۹۳	این گزارش، به بخش مهمی از روندهای آموزش عالی جهانی از جمله بین‌المللی شدن دانشگاه‌ها، تضمین کیفیت، خصوصی‌سازی و... پرداخته است. البته بخش عمده‌ای از آن، به سیاست‌ها و راهکارهای آموزش عالی در مواجهه با چالش افزایش تقاضا برای آموزش عالی اختصاص دارد

جدول ۲. نمونه‌هایی از مطالعات ملی در خصوص روندهای دانشگاه‌ها

نویسنده	سال ارائه	کشور	روندهای معرفی شده
ثرون ^۸	۲۰۰۱	انگلستان	معرفی چهار روند شامل: رشد پست مدرنیسم، اتفاق نظر بر لزوم تغییر شکل دانشگاه‌ها، تقاضای بسته‌های آموزشی منعطف‌تر و رشد فناوری اطلاعات
دیو ^۹	۲۰۱۲	آمریکا	به پانزده روند تأثیرگذار بر آینده آموزش عالی آمریکا اشاره کرده و آن‌ها را در سه دسته روندهای اقتصادی، فنی و مربوط به دانشجویان تقسیم‌بندی کرده است

شایان ذکر است در دانشگاه امام صادق (ع) تاکنون پژوهشی در ارتباط با روندهای تأثیرگذار بر آینده این دانشگاه انجام نشده است. همان طور که ملاحظه می شود: اولاً. تحقیقات انجام شده در خصوص روندهای جهانی آموزش عالی عمدتاً به یک یا چند روند پرداخته‌اند و تحقیقاتی که تلاش کرده‌اند روندها را به صورت یکجا ببینند، از کل‌نگری و جامعیت کافی برخوردار نیستند؛ ثانیاً. پژوهشی به احصای روندهای دانشگاه‌های ایران پرداخته است؛ و ثالثاً. تاکنون، پژوهشی به طور خاص، به احصاء و دسته‌بندی روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (ع) پرداخته است.

۲. دانشگاه امام صادق (ع)

دانشگاه امام صادق (ع) در سال ۱۳۶۱ در شرایطی آغاز به کار کرد که دانشگاه‌ها به دلیل انقلاب فرهنگی تعطیل شده بودند. این دانشگاه در بدو تأسیس، رشته تحصیلی مشخصی نداشت و پس از گذشت چند سال، دانشجویان در سه رشته معارف اسلامی و تبلیغ، معارف اسلامی و علوم سیاسی و معارف اسلامی و اقتصاد تقسیم‌بندی شدند. ابتدا هیچ دانشکده‌ای نداشت و دانشجویان فقط دروس عمومی و معارف اسلامی می‌خواندند ولی پس از این تقسیم‌بندی، سه دانشکده تشکیل شد. اواخر دهه شصت، دو رشته و دانشکده معارف اسلامی و مدیریت و معارف اسلامی و حقوق تشکیل شدند. بعدها در اوایل دهه هشتاد نیز رشته و دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات به این دانشگاه اضافه شد و از آن زمان تا کنون، این دانشگاه با شش دانشکده به کار خود ادامه داده است. همچنین پردیس خواهران این دانشگاه که به صورت نسبتاً مستقلی اداره می‌شود در سال ۱۳۶۹ تأسیس شد.

چشم‌انداز، بیانیه رسالت و اهداف کلان این دانشگاه و همچنین راهبردهای کلان دانشگاه برای ده سال آینده که از سوی مقام معظم رهبری همزمان با نصب هیأت امنای جدید دانشگاه ابلاغ گردید، از جمله مهمترین اسناد کلان این دانشگاه هستند.

در سال تحصیلی ۹۴-۹۳ این دانشگاه دارای ۱۹۹۵ دانشجو شامل ۱۲۹۵ دانشجوی کارشناسی، ۵۲۷ دانشجوی کارشناسی ارشد و ۱۷۳ دانشجوی دکتری بوده است.^{۱۰}

همچنین در این سال دارای ۱۳۷ عضو هیأت علمی بوده است که شامل ۱۱۰ عضو تمام وقت، ۲۳ عضو نیمه وقت و ۴ عضو موظف به تحصیل می باشد.^{۱۱}

۳. روند و تحلیل روند

برای جدی اندیشیدن درباره آینده، نخست باید به این سؤال پاسخ داد: هم‌اکنون، چه اتفاقی در جریان است که اهمیت آن مدت‌ها به قوت خود باقی خواهد بود؟ روندها حکایت از شرایطی دارند که احتمالاً باید در سال‌های آینده با آن‌ها دست و پنجه نرم کرد. این اطلاعات، سرنخ کاوش دنیای آینده را با روش‌های واقع‌بینانه در اختیار ما قرار می‌دهد و پله اول به شمار می‌رود (کورنیش، ۱۳۸۸، ص ۱۱۷).

مفهوم روند، در طول تاریخ دچار تحول شده است. روش تحلیل روند، اولین بار زمانی مورد استفاده قرار گرفت که رویکردهای پوزیتیویستی در حیطه علوم اجتماعی غالب بودند. در این رویکردها تأکید فراوانی بر توصیف واقعیت با استفاده از متغیرهای قابل کمی‌سازی وجود داشت. تعریف‌های اولیه‌ای که برای توضیح مفهوم روند ارائه شده بودند کاملاً متأثر از این جو هستند. برای مثال، یکی از مشهورترین تعریف‌هایی که برای روند ارائه شده است، روند را به معنای تغییرات منظم، تدریجی و پیوسته داده‌ها معرفی می‌کند. در واقع در تلقی اولیه، روند، گرایش قاعده‌مند داده‌ها در طول زمان است (تقوی، ۱۳۹۲، ج ۵، صص ۱۰-۹).

چنین دیدگاهی نسبت به روند دچار کاستی‌هایی جدی است. از جمله اینکه برخی پدیده‌ها ماهیت کیفی دارند و ظهور و افول آن‌ها را نمی‌توان به شکل کاهش یا افزایش کمی یک شاخص و در قالب نمودار دنبال کرد. حاجیانی (۱۳۹۰) معتقد است پیش‌بینی‌های جزئی که تنها شماری متغیرهای توضیحی (معمولاً اقتصادی و کمی) را در نظر می‌گیرد و دگرگونی‌های حاصل از موازنه قدرت و ظهور روندهای جدید را نادیده می‌انگارد، بیشتر گمراه‌کننده است تا سودمند. اما رویکرد جامع، همه عوامل کیفی را (خواه کمیت‌پذیر باشند یا نباشند) که ممکن است بر هر پدیده تحت مطالعه، اثری قریب‌الوقوع یا دیر هنگام داشته باشد، به حساب می‌آورد.

تقوی، با در نظر گرفتن این ملاحظات و نقدهایی دیگر که به دیدگاه صرفاً کمی به

روند وارد است، تعریفی از روند بدین شکل ارائه داده است که بُعد کیفی آن را نیز در نظر می‌گیرد:

«روند، مجموعه‌ای از رویدادهاست که براساس یک چارچوب شناختی خاص، گمان می‌رود ربطی علی با هم دارند» (تقوی، ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۲۰).

برای نمونه در این منطق، ممکن است یک روند نشان دهد که یک موضوع اجتماعی یا مفهوم خاص، به سمت جایگاه و سمت و سوی خاصی، میل و گرایش داشته و این گرایش در یک برهه زمانی تداوم داشته است (علی‌احمدی و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۹).

همان‌طور که در ارتباط با مفهوم روند، شاهد رویکردهای مختلف هستیم، در مورد تحلیل روند نیز همین اتفاق افتاده است. تحلیل روند یکی از مهمترین روش‌های آینده‌پژوهی است؛ چرا که آینده‌پژوهی در پی شناسایی، ابداع، ارائه و ارزیابی آینده‌های ممکن و محتمل است تا بر پایه ارزش‌های جامعه، آینده‌های مرجح را انتخاب و برای پی‌ریزی ساخت مطلوب‌ترین آینده کمک کند (بل، ۱۳۹۲). شناسایی و تحلیل روندها خصوصاً سهم عمده‌ای در شناسایی و ارزیابی آینده‌های ممکن و محتمل دارد.

پاسخگویی به چهار دسته از سؤالات در مورد هر روند، به شناخت آن روند کمک می‌کند که عبارتند از: بنیان‌های روند، عوامل مؤثر بر روند، ارزیابی روند و پرسش از آینده روند (تقوی، ۱۳۹۲، ج ۵، صص ۲۹-۲۲).

برای تحلیل روند پیمودن شش گام توصیه می‌شود که به طور خلاصه عبارتند از:

- گام اول: تعیین دغدغه، انگیزه و قلمروی تحلیل روند،
- گام دوم: انتخاب چارچوب شناختی - هنجاری،
- گام سوم: تشخیص منابع دانشی، نقد و تکمیل آن‌ها،
- گام چهارم: شناسایی رهبران و ارزش‌های تأثیرگذار،
- گام پنجم: تشخیص رویدادها و کشف ربط میان آن‌ها،
- گام ششم: تشخیص عدم قطعیت‌ها و ترسیم آینده‌های احتمالی روند (تقوی، ۱۳۹۲، ج ۵، صص ۴۴-۳۰).

نکته آخر در این بخش اینکه باید نسبت به روندها رویکردی نقادانه داشت. هاینز و بی‌شاپ، معتقدند باید مرتباً در مورد مطمئن‌ترین روندها تحقیق کرد و نسبت به روندهای جدید رویکرد انتقادی و شکاکانه داشت (Hines & Bishop, 2006, p. 122).

۴. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر از نوع آمیخته اکتشافی است. پژوهش‌های آمیخته، پژوهش‌هایی هستند که با استفاده از ترکیب دو مجموعه روش‌های تحقیق کمی و کیفی انجام می‌شوند. در طرح‌های تحقیق آمیخته اکتشافی، ابتدا داده‌های کیفی و سپس داده‌های کمی گردآوری می‌شوند. در این نوع طرح‌های تحقیق آمیخته، به داده‌های کیفی اهمیت بیشتری داده می‌شود (بازرگان، ۱۳۸۷، صص ۲۸-۲۳). به طور خلاصه، در این پژوهش، از راهبردهای تحلیل مضمون و پیمایش و همچنین از ابزارهای مصاحبه، پرسشنامه و بررسی اسناد، استفاده شده است.

۴-۱. راهبردهای پژوهش

راهبرد عمده این پژوهش در تحلیل داده‌های کیفی، تحلیل مضمون است. تحلیل مضمون روشی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوها و مضامین موجود در داده‌ها است. این روش داده‌ها را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳). این تحلیل با ترسیم شبکه مضامین چارچوب نظری پژوهش را سازماندهی می‌نماید. شبکه مضامین بر اساس یک رویه مشخص، مضامین زیر را نظام‌مند می‌کند:

الف) مضامین پایه^{۱۲} (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)،

ب) مضامین سازمان‌دهنده^{۱۳} (مقولات به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین اصلی)،

ج) مضامین فراگیر^{۱۴} (مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل).

سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه وب رسم می‌شوند که در آن مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰).

همچنین پیمایش، راهبرد کمی این پژوهش می‌باشد. طرح‌های پیمایش اشاره به رویه‌هایی پژوهشی دارد که در آن پژوهشگر نوعی پیمایش بر روی یک نمونه یا کلیت جامعه اجرا می‌کند تا نگرش‌ها، افکار، رفتارها یا خصیصه‌های جامعه را توصیف کند (دانایی فرد و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷).

۴-۲. نمونه‌گیری و ابزار گردآوری داده‌ها

نمونه‌گیری این پژوهش از نوع نظری است. در نمونه‌گیری نظری، مشاهده یا مصاحبه به صورت هدفمندانه صورت می‌گیرد. همچنین از نوع تراکمی است و در آن، هر رویدادی که نمونه‌برداری می‌شود در عین حال که بر اساس داده‌های گردآوری شده و تحلیل شده قبلی ساخته شده، چیزی به آن‌ها می‌افزاید (Strauss & Corbin, 1998, p. 203).

پژوهش اسنادی، پایه شناسایی اولیه روندهای احتمالی آموزش عالی بود. سپس در دو دسته مصاحبه، به شناسایی و تکمیل روندها مبادرت شد. در دسته اول، جهت تکمیل روندها در دو سطح جهانی و ملی، با تعداد یازده نفر از خبرگان آموزش عالی مصاحبه شد که اشراف لازم در خصوص سطح جهانی و ملی آموزش عالی داشتند. مصاحبه‌ها به صورت نیمه‌ساختاریافته بود و مصاحبه‌شوندگان به روش گلوله برفی شناسایی شدند. انجام مصاحبه‌ها تا جایی تداوم داشت که در داده‌های گردآوری شده کفایت و اشباع صورت گرفت و محققان دریافتند که نمونه‌های بعدی، اطلاعات متمایزی در اختیار آن‌ها نخواهد گذاشت. در دسته دوم مصاحبه‌ها، روندهای خاص تأثیرگذار بر این دانشگاه شناسایی شد. برای شناسایی این روندها با ۱۴ نفر از افراد مطلع و تأثیرگذار در دانشگاه امام صادق (ع) مصاحبه شد.

پس از هر مرحله مصاحبه، جهت اعتباریابی یافته‌ها، پرسشنامه‌ای طراحی و توزیع شد. ابتدا پرسشنامه‌ای محقق ساخته از روندهای جهانی و خاص ملی بر اساس طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت^{۱۵}، تهیه شد. جامعه آماری این پرسشنامه شامل اعضای هیأت علمی دو مرکز تخصصی در ارتباط با پژوهش و سیاست‌گذاری آموزش عالی کشور یعنی مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی و مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور می‌شود که هم به فضای دانشگاه‌های کشور اشراف خوبی دارند، هم با آموزش عالی جهانی آشنا هستند و هم در جریان سیاست‌گذاری‌های آموزش عالی کشور قرار دارند. از حدود ۲۸ پرسشنامه توزیع شده در این مرحله، ۲۱ پرسشنامه تکمیل شد.

پس از دسته دوم مصاحبه‌ها، پرسشنامه دیگری بر اساس طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت، برای اعتباریابی روندهای شناسایی شده خاص دانشگاه امام صادق (ع) طراحی و توزیع شد. جامعه آماری این پرسشنامه کلیه افرادی بودند که از طرفی بتوانند مسئله را

به درستی تشخیص دهند و با دید روندی مأنوس باشند و از طرفی شناخت خوبی نسبت به فرآیندهای این دانشگاه داشته باشند. در نهایت حدود ۳۵ نفر با این ویژگی‌ها شناسایی شدند که عمدتاً از مدیران دانشگاه و یا اعضای هیأت علمی دانشکده معارف اسلامی و مدیریت این دانشگاه بودند و پرسشنامه بین آن‌ها توزیع شد. از این تعداد، ۲۲ پرسشنامه تکمیل شد.

۴-۳. روش تحلیل داده‌ها

جهت استخراج روندها، دسته‌بندی آن‌ها و کسب اطلاعات مورد نیاز در خصوص روندها از مصاحبه‌ها، از روش تحلیل مضمون استفاده شد. بدین صورت که پس از ضبط و پیاده‌سازی مصاحبه‌ها، نکات اصلی، در قالب جداولی، کدگذاری شدند و مضامین پایه استخراج شدند. سپس کدهای مختلف در قالب مضامین سازمان‌دهنده، دسته‌بندی شدند. شناسایی روندها و کسب اطلاعات مورد نیاز در خصوص آن‌ها در این فرایند صورت پذیرفت. سپس با دسته‌بندی مضامین پایه، مضامین فراگیر شکل گرفت که خروجی آن در این پژوهش، دسته‌بندی و سطح‌بندی روندها می‌باشد.

در هر مرحله، بر اساس داده‌های گردآوری شده از پرسشنامه، روندهای تأیید شده مشخص گردید. در پرسشنامه اول، بر اساس مشورت جمعی محققان این پژوهش، با در نظر گرفتن مجموعه شرایط تحقیق، تصمیم بر این شد که حداقل میانگین ۳.۷۵، شرط تأیید یک روند باشد. این عدد، با فاصله خوبی نسبت به عدد ۳ که در وسط طیف قرار داشت انتخاب شد تا اطمینان خوبی نسبت به روندهای باقیمانده حاصل شود. در پرسشنامه دوم نیز جهت اعتباریابی روندهای خاص دانشگاه امام صادق (علیه السلام) به همین شکل عمل شد. با این تفاوت که در این پرسشنامه حداقل میانگین ۳.۵ به عنوان شرط تأیید روندها تعیین شد. علت این بود که نمرات خبرگان در این پرسشنامه عموماً کمتر از نمرات خبرگان پرسشنامه اول بود و تعیین شرط سختگیرانه‌تر موجب از دست دادن تعداد زیادی از روندها می‌شد. ضمن اینکه عدد تعیین شده به اندازه کافی از وسط طیف فاصله داشت و لزومی به اعمال شرط سخت‌گیرانه‌تر نبود.

۴-۴. روایی و پایایی

روایی پرسشنامه‌ها با مراجعه به تعدادی از صاحب‌نظران و ارائه پرسشنامه به آن‌ها کنترل شد. همچنین برای سنجش پایایی پرسشنامه‌ها از آلفای کرونباخ^{۱۶} استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای روندهای جهانی آموزش عالی و روندهای خاص ملی در پرسشنامه اول و برای روندهای خاص دانشگاه امام صادق (ع) در پرسشنامه دوم با استفاده از نرم‌افزار آماری SPSS نسخه ۲۱، به صورت جداگانه محاسبه شد که در جدول ذیل قابل مشاهده است.

جدول ۳. مقادیر آلفای کرونباخ

روندهای خاص دانشگاه امام صادق (ع)	روندهای خاص ملی	روندهای جهانی	
۰.۸۴	۰.۷۱	۰.۷۷	مقدار آلفای کرونباخ

همان‌طور که مشاهده می‌شود، مقادیر بدست آمده، حکایت از روایی پرسشنامه‌ها دارد.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. شناسایی و دسته‌بندی روندها

در این پژوهش، پس از استخراج نکات مصاحبه‌های انجام شده در مراحل مختلف و تجزیه و تحلیل آن‌ها، تعداد ۵۳ روند در سه سطح شناسایی شد که شامل ۲۶ روند در سطح جهانی، ۹ روند خاص ملی و ۱۸ روند خاص دانشگاه امام صادق (ع) می‌شد. در جدول ۱، عناوین این روندها به تفکیک سطوح روندها و به همراه میانگین نمره خبرگان (بر اساس طیف لیکرت) برای تأیید هر روند، به صورت نزولی آورده شده است.

جدول ۴. فهرست اولیه روندها در سه سطح بر اساس مصاحبه‌ها به همراه میانگین نمرات روندها

ردیف	سطح روند	عنوان روند	میانگین
۱	جهانی	بین‌المللی شدن دانشگاه‌ها	۴.۶۰
۲		گسترش رویکرد تضمین کیفیت در آموزش عالی	۴.۶۰
۳		افزایش توجه به پژوهش	۴.۲۷
۴		کاربردی شدن آموزش	۴.۲۷

ردیف	سطح روند	عنوان روند	میانگین	
۵		تغییر رویکرد از آموزش به یادگیری و یادگیرنده محورشدن آموزش	۴.۲۷	
۶		متنوع ترشدن منابع تأمین مالی دانشگاه‌ها	۴.۲۷	
۷		استقلال دانشگاهی و آزادی علمی	۴.۲۰	
۸		گسترش رهیافت میان‌رشته‌ای	۴.۱۳	
۹		افزایش تنوع جمعیت‌های دانشجویی	۴.۱۳	
۱۰		همگانی شدن آموزش عالی	۴.۰۷	
۱۱		تلاش برای تولید دانش و آموزش پایدار	۴.۰۷	
۱۲		مادام‌العمرشدن یادگیری	۴.۰۷	
۱۳		گسترش آموزش‌های غیررسمی	۴.۰۰	
۱۴		افزایش مشارکت بانوان در آموزش عالی	۴.۰۰	
۱۵		گسترش تلاش دانشگاه‌ها برای رهبری دانش	۴.۰۰	
۱۶		خصوصی‌سازی آموزش عالی	۳.۸۷	
۱۷		متنوع‌ترشدن نقش‌ها و فعالیت‌ها در حرفه‌های دانشگاهی	۳.۸۷	
۱۸		تجاری‌سازی آموزش عالی	۳.۸۰	
۱۹		گسترش جهانی آموزش عالی	۳.۸۰	
۲۰		گسترش آموزش‌های مجازی (الکترونیکی)	۳.۷۹	
۲۱		تلاش دانشگاه‌ها برای افزایش تأثیرگذاری و نفوذ در دولت‌ها	۳.۷۳	
۲۲		افزایش جهانی تقاضای آموزش عالی	۳.۴۳	
۲۳		تخصصی‌ترشدن علوم و گسترش تخصص‌گرایی	۳.۴۰	
۲۴		افزایش هزینه‌های سرانه آموزش عالی	۳.۰۷	
۲۵		گسترش تأمین مالی دانشجو به جای تأمین مالی مؤسسه	۳.۰۷	
۲۶		افزایش تمایل به تقلید و هم‌شکل‌شدن دانشگاه‌ها	۲.۷۳	
۲۷		خاص ملی	افزایش تقاضای دوره‌های تحصیلات تکمیلی و کاهش تقاضای دوره‌های دیگر آموزش عالی	۴.۲۷
۲۸			افزایش نسبت دانشجویان تحصیلات عالی به تکنیسین‌ها	۴.۱۴
۲۹			مهاجرت نیروهای تحصیل‌کرده و متخصص	۴.۱۳

ردیف	سطح روند	عنوان روند	میانگین
۳۰		کمیت گرایی	۳.۸۰
۳۱		گسترش تب تحصیلات دانشگاهی	۳.۸۰
۳۲		استانداردسازی مفراط (در مقابل انعطاف پذیری)	۳.۵۷
۳۳		کاهش ارزش مدارک دانشگاهی و مهم تر شدن مهارت‌ها	۳.۳۸
۳۴		افزایش کیفی استقبال از علوم انسانی	۳.۲۹
۳۵		مهاجرت به درون در نیروهای تحصیل کرده	۳.۲۱
۳۶	خاص دانشگاه امام صادق (ع)	افزایش بوروکراسی در دانشگاه	۳.۸۲
۳۷		افزایش توجه به مسائل تربیتی دانشجویان	۳.۷۷
۳۸		افزایش تمایل دانشگاه به جذب مدیران از بین فارغ‌التحصیلان خود	۳.۷۷
۳۹		تلاش برای دانشکده‌محور و گروه‌محور شدن دانشگاه	۳.۷۳
۴۰		تقویت نظارت‌های آموزشی	۳.۶۸
۴۱		تغییر هرم سنی و رتبه‌ای اعضای هیأت علمی دانشگاه	۳.۶۴
۴۲		افزایش فشار به بخش‌های مختلف دانشگاه برای کاهش هزینه‌ها	۳.۶۴
۴۳		افت انگیزه و تلاش علمی دانشجویان	۳.۶۴
۴۴		معمولی شدن دانشگاه و تضعیف ویژگی‌های ممتازکننده آن	۳.۴۵
۴۵		افزایش برنامه‌محوری مسئولین دانشگاه	۳.۴۱
۴۶		تلاش فارغ‌التحصیلان دانشگاه برای ایفای نقش اجتماعی بیشتر	۳.۳۶
۴۷		افزایش سطح علمی پذیرفته‌شدگان ورود به دوره کارشناسی ارشد پیوسته دانشگاه	۳.۲۳
۴۸		افزایش تعداد اعضای هیأت علمی	۳.۰۹
۴۹		افزایش فشار به بخش‌های مختلف دانشگاه برای درآمدزایی	۳.۰۰
۵۰		افزایش رشته‌های آموزشی دانشگاه	۲.۹۱
۵۱		تلاش برای ارائه خدمات اجتماعی بیشتر	۲.۹۰
۵۲		کاهش تمایل دانشجویان برای شرکت در مراسمات و برنامه‌های عمومی دانشگاه	۲.۷۶
۵۳	گسترش جغرافیایی و توسعه فیزیکی دانشگاه	۲.۵۹	

همان‌طور که در بخش روش پژوهش بیان شد، ملاک تأیید روندهای جهانی و ملی، حداقل میانگین ۳.۷۵ و ملاک تأیید روندهای خاص دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، حداقل میانگین ۳.۵ تعیین شد. در مجموع، تعداد ۳۳ روند تأیید شد و تعداد ۲۰ روند از فهرست روندها حذف گردید. از ۳۳ روند تأیید شده، ۲۰ روند در سطح جهانی، ۵ روند در سطح ملی و ۸ روند، خاص دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) است.

پس از شناسایی روندها و با توجه به ویژگی‌های خاص این پژوهش و سطح تحلیل آن، نگارندگان به این نتیجه رسیدند که لازم است متناسب با این پژوهش، دسته‌بندی بخصوصی برای روندها ارائه گردد. لذا تلاش شد روندهای با زمینه مشابه در یک دسته قرار گیرند به گونه‌ای که هر روند ذیل یک دسته قرار گیرد و هیچ روندی خارج از این دسته‌ها نباشد. بدین شکل، روندهای تأییدشده دسته‌بندی شدند و دسته‌بندی نهایی، متناسب با ویژگی‌های این پژوهش و بر اساس بینش نگارندگان از زمینه خاص مسئله در قالب جدول شماره ۴ ارائه گردید.

جدول ۵. دسته‌بندی روندهای تأیید شده

عنوان روند	سطح روند	موضوع روند
بین‌المللی شدن دانشگاه‌ها	جهانی	علمی و پژوهشی
گسترش رهیافت میان‌رشته‌ای		
افزایش توجه به پژوهش		
تلاش برای تولید دانش و آموزش پایدار		
کمیت‌گرایی	خاص ملی	
گسترش آموزش‌های مجازی (الکترونیکی)	جهانی	آموزشی و یادگیری
تغییر رویکرد از آموزش به یادگیری و یادگیرنده‌محور شدن آموزش		
کاربرد شدن آموزش		
مادام‌العمر شدن یادگیری		
گسترش آموزش‌های غیررسمی		
تقویت نظارت‌های آموزشی	خاص دانشگاه	
افت انگیزه و تلاش علمی دانشجویان	امام صادق (علیه‌السلام)	

عنوان روند	سطح روند	موضوع روند
استقلال دانشگاهی و آزادی علمی	جهانی	مدیریتی
خصوصی سازی آموزش عالی		
گسترش رویکرد تضمین کیفیت در آموزش عالی		
گسترش تلاش دانشگاه ها برای رهبری دانش		
متنوع تر شدن نقش ها و فعالیت ها در حرفه های دانشگاهی		
تلاش برای دانشکده محور و گروه محور شدن دانشگاه	خاص دانشگاه امام صادق (ع)	عرضه و تقاضا و جمعیت شناختی
افزایش تمایل دانشگاه به جذب مدیران از بین فارغ التحصیلان خود		
افزایش بوروکراسی در دانشگاه		
گسترش جهانی آموزش عالی	جهانی	
همگانی شدن آموزش عالی		
افزایش مشارکت بانوان در آموزش عالی	خاص ملی	
افزایش تقاضای دوره های تحصیلات تکمیلی و کاهش تقاضای دوره های دیگر آموزش عالی		
افزایش نسبت دانشجویان تحصیلات عالی به تکنیسین ها		
تغییر هرم سنی و رتبه ای اعضای هیأت علمی دانشگاه	خاص دانشگاه امام صادق (ع)	
متنوع تر شدن منابع تأمین مالی دانشگاه ها	جهانی	مالی
تجاری سازی آموزش عالی		
افزایش فشار به بخش های مختلف دانشگاه برای کاهش هزینه ها	خاص دانشگاه امام صادق (ع)	
افزایش تنوع جمعیت های دانشجویی	جهانی	فرهنگی و اجتماعی
مهاجرت نیروهای تحصیل کرده و متخصص	خاص ملی	
گسترش تب تحصیلات دانشگاهی		
افزایش توجه به مسائل تربیتی دانشجویان	خاص دانشگاه امام صادق (ع)	

۲-۵. توصیف روندها

عنوان روند برای نمایان کردن همه آنچه یک روند دربر می‌گیرد کافی نیست. لذا در این بخش، جهت ایجاد فهم مشترک و جلوگیری از کژتابی‌های احتمالی، توصیف مختصری از روندهای تأیید شده ارائه می‌گردد. همچنین در خصوص اکثر روندها به توضیح مختصری اکتفا شده است ولی برای برخی روندها که نیاز به تبیین بیشتری داشتند، توضیحات بیشتری ارائه شده است. بخش مهمی از توضیحات این بخش، برگرفته از نکات مصاحبه با خبرگان می‌باشد.

۱-۲-۵. روندهای علمی و پژوهشی

روند شماره ۱: بین‌المللی شدن دانشگاه‌ها

در ارتباط با این روند، دو بحث وجود دارد که هر دوی آن‌ها را دربر می‌گیرد: یکی ظهور دانشگاه‌های بین‌المللی است که اغلب، زبان تدریس آن‌ها انگلیسی است. یکی هم گسترش ارتباطات علمی و دانشگاهی بین‌المللی است که لزوماً با اضافه شدن عنوان بین‌المللی به دانشگاه، همراه نیست. بر اساس تعریف، بین‌المللی شدن به مجموعه فعالیت‌های مربوط به گسترش همکاری‌ها و ارتباطات علمی و دانشگاهی بین‌المللی گفته می‌شود که هدف آن فراهم ساختن محیط آموزشی و پژوهشی دانشگاه‌هاست به گونه‌ای که در ارتباط و همبسته با چشم‌اندازها و پیشرفت‌های جهانی باشد (بهجتی اردکانی و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۸۱).

روند شماره ۲: گسترش رهیافت میان‌رشته‌ای

رهیافت میان‌رشته‌ای^{۱۷} به معنای عام آن مدنظر است و طیفی از رویکردها و روش‌های تلفیق از جمله رویکردهای میان‌رشته‌ای، درون‌رشته‌ای موازی، چندرشته‌ای^{۱۸} و فرارشته‌ای^{۱۹} را شامل می‌شود. برخی، از جمله پیغامی و تورانی (۱۳۸۸) مجموعه این رویکردها را که در مقابل رویکرد رشته‌محوری قرار می‌گیرد، رویکرد غیررشته‌ای نامیده‌اند ولی چندان مصطلح نیست.

روند شماره ۳: افزایش توجه به پژوهش

دانشگاه‌ها در ابتدای تأسیس تا قرن‌ها، تنها با حفظ و انتقال دانش سروکار داشتند و تولید

علم و پژوهش، خارج از دانشگاه‌ها دنبال می‌شد. تا اینکه کم‌کم پژوهش هم وارد دانشگاه‌ها شد و ورود جدی پژوهش به دانشگاه‌ها از سال ۱۸۱۰ توسط همبولد^{۲۰} با تأسیس اولین دانشگاه پژوهشی در آلمان آغاز شد (شفیع‌زاده، ۱۳۸۸). از آن زمان تا کنون، بخصوص با دانش‌بنیان شدن اقتصاد، همواره نقش پژوهشی دانشگاه‌ها پررنگ‌تر شده و دانشگاه‌های پژوهشی نیز گسترش یافته‌اند. البته ظهور دانشگاه‌های پژوهشی را می‌توان انقلابی در این عرصه دانست که پس از آن، این تحول، با شیب ملایمی ادامه دارد.

روند شماره ۴: تلاش برای تولید دانش و آموزش پایدار

اواخر دهه ۱۹۶۰، پس از چند دهه تلاش افسارگسیخته برای آنچه توسعه می‌نامیدند، تبعات الگوهای مخرب آن آشکار شد و عده‌ای به تکاپو افتادند که اگر اوضاع به همین شکل ادامه پیدا کند، زمین دیگر زیست‌گاه آدمیان نخواهد بود. ابتدا تنها به تبعات زیست‌محیطی از جمله تخریب محیط زیست و کاهش منابع و سپس به تبعات اقتصادی آن از جمله افزایش فقر و بی‌عدالتی توجه شد و بحث‌هایی مانند اقتصاد سبز و توسعه پایدار مطرح شد. مسئله، چگونگی دستیابی به توسعه‌ای بود که منجر به اتمام منابع، تخریب محیط زیست و دامن زدن به فقر و بی‌عدالتی نشود. پس از گذشت چند دهه، متوجه ناپایداری‌های اجتماعی از جمله جنگ‌ها و کشمکش‌های خشونت‌آمیز شدند. در نتیجه بحث پایداری را مطرح کردند که ابعاد زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی را شامل می‌شود. بر همین اساس در آموزش عالی تلاش‌هایی به منظور تولید دانش و آموزش پایدار انجام می‌شود.

روند شماره ۵: کمیّت‌گرایی

مقصود از این روند آن است که در سیستم آموزش عالی کشور، غالباً توسعه کمی دنبال می‌شود، عمده معیارها و توجهات به مسائل کمی معطوف است و تا حد زیادی ارتقای کیفیت آموزش عالی مورد غفلت قرار گرفته است. در واقع در این وضعیت، تا حدی کیفیت فدای توجه زیاد به گسترش کمی می‌شود.

۲-۲-۵. روندهای آموزشی و یادگیری

روند شماره ۱: گسترش آموزش‌های مجازی (الکترونیکی)

آموزش مجازی^{۲۱} و آموزش الکترونیکی^{۲۲} مفاهیمی بسیار نزدیک به هم دارند. آموزش

الکترونیکی (مجازی) که به سرعت در حال گسترش است، به آموزش‌هایی اطلاق می‌شود که از طریق وسایل ارتباط الکترونیکی از قبیل اینترنت، اینترنت و اکسترانت ارائه می‌شود (یعقوبی و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۶۱). به عبارتی، آموزش الکترونیکی عبارتست از هرگونه کاربرد هدفمند و جهت‌دار فناوری‌های وب به منظور آموزش افراد (مانیان و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۱۵).

روند شماره ۲: تغییر رویکرد از آموزش به یادگیری و یادگیرنده‌محور شدن آموزش
مفهوم دانش در جهان عوض شده است. در گذشته، دانش را چیزی با قابلیت کدبندی و به حافظه سپردن می‌دانستند و می‌خواستند با «آموزش»، آن را به افراد مختلف منتقل کنند. اما امروزه مفهوم «یادگیری» مطرح است. یادگیری یعنی تغییرات نسبتاً پایداری که در رفتار فراگیر با استفاده از تجربه نمودن ایجاد می‌گردد (عرفانی، ۱۳۸۹، ص ۵۰). این یادگیری، نیازمند همکنشی دانشجو و استاد است و با هم این فرآیند را متناسب با ویژگی‌های دانشجو طراحی می‌کنند. به همین جهت می‌گویند دانشجو نقش اساسی را ایفا می‌کند. در واقع، در گذشته، آموزش‌ها، معلم‌محور^{۳۳} یا استادمحور بودند ولی امروزه شیوه‌های نوین آموزش، به سمت یادگیرنده‌محور^{۳۴} یا دانشجو‌محور^{۳۵} شدن پیش رفته‌اند. آموزش یادگیرنده‌محور، آموزشی است که در آن یادگیرندگان به کمک معلم، مسئولیت درک و فهم مطالب را خود بر عهده می‌گیرند.

روند شماره ۳: کاربردی شدن آموزش

امروزه آموزش دانشگاه‌ها کاربردی و نیازمحور شده‌اند و این تحولات به گونه‌ای بوده است که توجه به تقاضاهای واقعی در جامعه و جهان کار و زندگی مردم به مفهومی مرکزی در خط مشی‌گذاری، برنامه‌ریزی و مدیریت آموزش عالی تبدیل شده و در دوره اخیر به شدت مورد تأکید قرار گرفته است. پاسخگویی اجتماعی آموزش عالی و تعهد درونی آن به حل و رفع مسائل توسعه‌ای در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی، بیش از پیش قدر و اعتبار و ارزش پیدا کرده است (فراستخواه، ۱۳۸۹، ص ۴۵)، در واقع، کاربردی شدن آموزش عالی مفهومی در مقابل برج‌عاج^{۳۶} نشینی است.

روند شماره ۴: مادام‌العمر شدن یادگیری

یادگیری مادام‌العمر^{۳۷}، چیزی فراتر از آموزش بعد از تحصیلات رسمی است و از تولد

تا مرگ را دربر می‌گیرد. یادگیری مادام‌العمر نوعی از یادگیری است که تمام فعالیت‌های یادگیری سرتاسر زندگی را با هدف بهبود دانش، مهارت‌ها و شایستگی‌ها در یک چشم‌انداز فردی، مدنی، اجتماعی، یا شغلی دربر می‌گیرد (زاهدی نوقابی، ۱۳۹۲-۱۳۹۱، ص ۱۴۷).

روند شماره ۵: گسترش آموزش‌های غیررسمی

مقصود از آموزش‌های غیررسمی، آموزش‌هایی است که توسط معلم یا استاد ارائه نمی‌شود و از راه‌هایی غیر از آموزش مرسوم و به صورت غیرمستقیم اجرا می‌شود. برای نمونه استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای بحث‌های آموزشی و تشکیل گروه‌های آموزشی در حال گسترش است. عده‌ای معتقدند سیستم آموزش رسمی نمی‌تواند به چالش‌های جامعه مدرن امروز پاسخ بدهد و از این روی، در سال‌های اخیر، آموزش‌های غیررسمی مورد توجه بسیاری قرار گرفته است (میرزامحمدی و ظفری‌پور، ۱۳۸۸، ص ۱۲).

روند شماره ۶: تقویت نظارت‌های آموزشی در دانشگاه امام صادق (ع)

دانشگاه امام صادق (ع)، از ابتدای تأسیس تا اوایل دهه هشتاد، نظارت‌های آموزشی را به صورت جدی و متمرکز پیگیری می‌کرد. اما بعد از آن، به دلایلی، نظارت‌ها تضعیف شد. حدود دو سال است که این دانشگاه به دنبال تقویت نظارت‌های آموزشی و حتی سختگیرانه‌تر کردن برخی مقررات آموزشی با اقداماتی از جمله نظارت بر رعایت مقررات و نظم و انضباط توسط اساتید، کم کردن غیبت‌های مجاز اساتید، نظارت بر فعالیت‌های علمی اساتید و ارزیابی عملکرد معاونت آموزشی دانشگاه است.

روند شماره ۷: افت انگیزه و تلاش علمی دانشجویان در دانشگاه امام صادق (ع)

بسیاری از اساتید و افراد مؤثر دانشگاه امام صادق (ع) معتقدند انگیزه دانشجویان، نسبت به دوره‌های اول این دانشگاه، افت زیادی داشته است. یکی از نمودهای این کاهش انگیزه، کاهش سطح مشارکت دانشجویان در کلاس‌ها است که برخی اساتید به آن اذعان دارند؛ و معتقدند این کاهش مشارکت، هم از لحاظ جسمی و حضوری است و هم از لحاظ ذهنی و محتوایی. همچنین کاهش تلاش آن‌ها از خروجی‌های درسی نیز مشخص است. مثلاً کارهای علمی و تکالیف درسی که کار خود دانشجو نیست زیاد شده است.

۵-۲-۳. روندهای مدیریتی

روند شماره ۱: استقلال دانشگاهی و آزادی علمی

در طول تاریخ آموزش عالی، همواره استقلال دانشگاهی و آزادی علمی مورد بحث بوده است و همچنان تلاش‌ها برای دستیابی به آن‌ها ادامه دارد. آزادی علمی مربوط به افراد و استقلال دانشگاهی مربوط به نهادهای آموزشی است. استقلال دانشگاهی به این معناست که جمهور دانشگاهیان خودشان اداره دانشگاه را بر عهده دارند و نظام دانشگاهی را کنترل می‌کنند و تصمیمات مربوط به آن را در درون دانشگاه می‌گیرند (فراستخواه، ۱۳۸۸، ص ۱۱).

آزادی علمی نیز به معنای آن است که اعضای جامعه علمی در فعالیت‌های تحقیقاتی، آموزشی و تحصیلی و خدمات و مشارکت‌های علمی خود از هرگونه تبعیض مصون باشند و هیچ‌گونه مداخله یا سرکوب از سوی دولت‌ها یا دیگر سازمان‌ها و منابع، آن‌ها را تهدید نکند (ربیعی و نظریان، ۱۳۹۰، ص ۲۵۴).

روند شماره ۲: خصوصی‌سازی آموزش عالی

خصوصی‌سازی در واقع کاربرد اصول و قوانین بازار در مؤسسات دولتی یا خصوصی است. اصطلاح خصوصی‌سازی، در آموزش عالی به فرآیند یا گرایشی گفته می‌شود که در آن مدارس عالی و دانشگاه‌ها (اعم از دولتی و خصوصی) منش‌ها یا هنجارهای عملی مربوط به بخش خصوصی را در پیش می‌گیرند (آل‌آقا و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۷۵).

روند شماره ۳: گسترش رویکرد تضمین کیفیت در آموزش عالی

بحث تضمین کیفیت در آموزش عالی، به صورت جدی در حال گسترش است به طوری که این مهم، در دستورکار سیاست‌گذاری‌های بسیاری از کشورها قرار گرفته است. گرچه کیفیت، مفهومی چندبعدی است، اما الگویی برای ارزیابی آموزش عالی در بیشتر نقاط دنیا ایجاد شده و در حال حاضر طرح‌ها و تدابیر تضمین کیفیت، به عنوان بخش لاینفک آموزش عالی پذیرفته شده است (آلتباخ و دیگران، ۱۳۹۳، صص ۲۰-۱۸).

روند شماره ۴: گسترش تلاش دانشگاه‌ها برای رهبری دانش

از سال‌ها پیش مفهوم مدیریت دانش مطرح شد و پس از آن بحث رهبری دانش به میان

آمد. امروزه به صورت روزافزونی برای رهبری دانش تلاش می‌شود. رهبری دانش به هر نگرش یا عملی (گروهی یا فردی و عینی یا ضمنی) اطلاق می‌شود که دانش جدید و با اهمیت را در روشهایی که نهایتاً موجب تفکر و پیامدهای جمعی می‌شود، تهییج می‌کند تا خلق، تسهیم و مورد استفاده قرار گیرد (اردلان و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۷۴).

روند شماره ۵: متنوع‌تر شدن نقش‌ها و فعالیت‌ها در حرفه‌های دانشگاهی

فعالیت‌ها و نقش‌های حرفه‌های دانشگاهی، متنوع‌تر و تخصصی‌تر می‌شود و تحت تأثیر قراردادهای استخدامی مختلف خواهد بود. برای نمونه تعداد استادان پاره‌وقت در بسیاری از کشورها افزایش یافته است. بخصوص در آمریکای لاتین که تا ۸۰٪ از استادان، به صورت پاره‌وقت استخدام می‌شوند. اکنون دانشگاه‌ها در بسیاری از کشورها، استادانی را استخدام می‌کنند که در سایر نهادها سمت تمام وقت دارند (چین، ویتنام، اوگاندا). همچنین استادان دانشگاه‌های دولتی در بیشتر نقاط جهان، با تدریس شبانه به تأمین کادر بخش خصوصی که در حال شکوفایی است کمک می‌کنند (آلباخ و دیگران، ۱۳۹۳، صص ۳۱-۲۵).

روند شماره ۶: تلاش در دانشگاه امام صادق (ع) برای دانشکده‌محور و گروه‌محور شدن تصمیم‌گیری‌ها و اجرای امور در دانشگاه امام صادق (ع) تا کنون عمدتاً به صورت متمرکز توسط ستاد دانشگاه یعنی بخش‌های اداری این دانشگاه شامل معاونت‌ها انجام می‌گرفته است. اما چند سال است که اقداماتی جهت افزایش وظایف و اختیارات دانشکده‌ها و گروه‌های علمی صورت گرفته است. از جمله آن‌ها می‌توان به ارجاع بسیاری از تصمیم‌گیری‌های علمی به دانشکده‌ها و پرنرنگ‌تر شدن نقش شورای دانشگاه در تصمیم‌گیری‌ها اشاره کرد.

روند شماره ۷: افزایش تمایل دانشگاه امام صادق (ع) به جذب مدیران از بین

فارغ‌التحصیلان خود

از حدود سال ۱۳۶۸ که اولین گروه دانشجویان این دانشگاه دانش‌آموخته شدند، کم‌کم تعدادی از دانش‌آموختگان در پست‌های مدیریتی دانشگاه قرار گرفتند. اما تقریباً در دهه اخیر، به کارگیری دانش‌آموختگان دانشگاه در پست‌های مدیریتی، پرنرنگ‌تر شده است؛ به گونه‌ای که اکنون، اکثریت قریب به اتفاق مدیران دانشگاه (حدود ۷۰ درصد) از

دانش‌آموختگان خود این دانشگاه هستند.

روند شماره ۸: افزایش بوروکراسی در دانشگاه امام صادق (ع)

گفته می‌شود در سال‌های اخیر، بوروکراسی در دانشگاه امام صادق (ع) رو به افزایش است. تعداد زیاد آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها، دقت‌های زیاد در بحث مالی و بودجه‌ای، نوشتن شرح وظایف دقیق و گرایش به نظارت و ارزیابی بیشتر در همه حوزه‌ها از جمله مصادیق این افزایش بوروکراسی است.

۵-۲-۴. روندهای عرضه و تقاضا و جمعیت شناختی

روند شماره ۱: گسترش جهانی آموزش عالی

برآیند مراکز آموزش عالی در جهان رو به گسترش است. طی سالیان اخیر، رشد شتابان و فزاینده دسترسی به آموزش عالی در بسیاری از کشورها به عنوان پاسخی به ضرورت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد حمایت دولت‌ها قرار گرفته است. (روشن، ۱۳۹۲) در ایران نیز طی سه دهه اخیر، آموزش عالی به طور شتابانی گسترش یافته است (قانع‌راد، ۱۳۸۳، ص ۱۶۹).

روند شماره ۲: همگانی‌شدن آموزش عالی

با افزایش تقاضای اقتصادی و اجتماعی برای تحصیلات عالی در دهه‌های گذشته و پاسخ مؤسسات آموزش عالی به آن، نظام‌های آموزش عالی نخبه‌گرا به نظام‌های آموزش عالی توده‌گرا تبدیل شده‌اند؛ به طوری که در برخی از کشورهای پیشرفته، نرخ ناخالص ثبت‌نام در آموزش عالی به شدت افزایش یافته و به مرز ۹۰ درصد رسیده است (مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۹۳، ص ۱۵). آموزش عالی همگانی، چیزی فراتر از توده‌ای شدن آن است؛ هر چند که برخی، این دو مفهوم را به صورت مترادف به کار می‌برند. ویژگی اساسی در همگانی‌شدن آموزش عالی، دسترسی عادلانه به آموزش عالی است (روشن، ۱۳۸۷، ص ۳۰۷).

روند شماره ۳: افزایش مشارکت بانوان در آموزش عالی

مشارکت و حضور بانوان در آموزش عالی در حال افزایش است. طوری که پیش‌بینی می‌شود بانوان در بیشتر کشورهای توسعه‌یافته، اکثر جمعیت دانشجویی را تشکیل

خواهند داد و در سایر نقاط، مشارکت آنان در دانشگاه‌ها به میزان قابل توجهی افزایش خواهد یافت (آلتباخ و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۳۱).

روند شماره ۴: افزایش تقاضای دوره‌های تحصیلات تکمیلی و کاهش تقاضای دوره‌های دیگر آموزش عالی ایران

طی دهه‌های گذشته همواره تقاضا برای آموزش عالی در ایران رو به افزایش بوده است. هر چند پیش‌بینی می‌شود این افزایش تقاضا با شیب نسبتاً ملایمی در سطح تحصیلات تکمیلی ادامه داشته باشد ولی چند سال است که تقاضا برای دوره‌های غیر تحصیلات تکمیلی یعنی لیسانس و فوق‌دیپلم که حجم عمده‌ای از آموزش عالی را تشکیل می‌دهند رو به کاهش است.

روند شماره ۵: افزایش نسبت دانشجویان تحصیلات عالی به تکنیسین‌ها در ایران
روندی در کشور شکل گرفته و آن این است که نسبت دانشجویان تحصیلات عالی به تکنیسین‌ها، به شدت در حال افزایش است. به گونه‌ای که تعداد افراد با تحصیلات عالی بسیار زیاد شده است. این مسئله می‌تواند تبعاتی برای اقتصاد کشور داشته باشد که بحث درباره آن در این مجال نمی‌گنجد.

روند شماره ۶: تغییر هرم سنی و رتبه‌ای اعضای هیأت علمی دانشگاه امام صادق (ع)
در این روند، دو مسئله مطرح است: یکی بالا رفتن هرم سنی اعضای هیأت علمی و دیگری تغییر ترکیب رتبه‌ای هیأت علمی. این دانشگاه به دلایلی، در اوایل دهه هفتاد تعداد زیادی هیأت علمی جذب کرد ولی در سال‌های بعد تعداد جذب‌ها بسیار کم شد. این دسته، هنوز درصد قابل توجهی از کل اعضای هیأت علمی را تشکیل می‌دهند و این مسئله موجب بالا رفتن هرم سنی اعضای هیأت علمی در این دانشگاه شده است.
در مورد هرم رتبه‌ای اعضای هیأت علمی نیز می‌توان گفت تا حدود ده سال پیش، تعداد مربی‌ها زیاد بود و خصوصاً استاد و دانشیار، خیلی کم بود. اما الآن تعداد مربی‌ها کم شده و تعداد استادیارها خیلی زیاد شده است. همچنین تعداد دانشیار، رشد قابل توجهی داشته و تعداد استاد نیز افزایش یافته است. البته این دو مسئله، ارتباط نزدیکی با هم دارند.

۵-۲-۵. روندهای مالی

روند شماره ۱: متنوع‌تر شدن منابع تأمین مالی دانشگاه‌ها

زمانی، تنها منبع مالی دانشگاه‌ها بودجه عمومی و یا شهریه پرداختی دانشجویان بود ولی کم‌کم، منابع تأمین مالی آن‌ها تنوع پیدا کرد. با گذشت زمان همچنان راه‌های جدیدی برای تأمین مالی، پیش روی دانشگاه‌ها گشوده می‌شود. تجاری‌سازی تحقیقات دانشگاهی، وقف‌های مردمی و کمک‌های بین‌المللی از جمله راه‌های دیگر تأمین مالی هستند.

روند شماره ۲: تجاری‌سازی آموزش عالی

تجاری‌سازی فرآیندی است که طی آن ایده، نتیجه یا تولیدات حاصل از بخش دانشگاهی به محصولات، خدمات و فرآیندهای قابل عرضه در بازار تبدیل می‌شود که از طریق آن یافته‌های حاصل از تحقیق به بازار آورده می‌شوند و ایده‌ها یا یافته‌های جدید به محصولات و خدمات جدید یا فناوری‌های فروختنی در سراسر جهان توسعه می‌یابند. به عبارت دیگر، تجاری‌سازی مجموعه تلاش‌هایی است که به منظور فروش کارهای دانشگاهی با هدف کسب سود انجام می‌شود (عباسی و همکاران، ۱۳۸۶).

روند شماره ۳: افزایش فشار به بخش‌های مختلف دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) برای

کاهش هزینه‌ها

مدیریت دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) چندین سال است که به بخش‌های مختلف فشار می‌آورد تا هزینه‌های خود را تا حد امکان کاهش دهند و این فشار در سال‌های اخیر افزایش یافته است. تعیین سقف افزایش بودجه‌ای و تلاش برای تعدیل تعداد کارمندان دانشگاه، از جمله اقدامات در این راستا بوده است.

۵-۲-۶. روندهای فرهنگی و اجتماعی

روند شماره ۱: افزایش جمعیت‌های دانشجویی

شواهد نشان می‌دهد که نظام‌های آموزش عالی دنیا به طور فزاینده‌ای به گروه‌هایی با گوناگونی بیشتر خدمات ارائه می‌دهند. ترکیب جمعیت دانشجویان، خصوصاً با افزایش دانشجویان بین‌المللی، تنوع بیشتری خواهد یافت و حضور دانشجویان مسن‌تر،

نیمه وقت و سایر انواع دانشجویان بیشتر خواهد شد (آلتباخ و دیگران، ۱۳۹۳).

روند شماره ۲: مهاجرت نیروهای تحصیلکرده و متخصص

مهاجرت نیروهای تحصیلکرده و متخصص، پدیده‌ای بسیار مشهود و شناخته شده در کشورمان است که در عناوینی مانند فرار مغزها یا مهاجرت نخبگان از آن یاد می‌شود.^{۲۸} بر اساس آمار صندوق بین‌المللی پول، ایران در بین ۹۱ کشور در حال توسعه و توسعه نیافته، از نظر مهاجرت نخبگان، مقام اول را دارد (قانع‌راد، ۱۳۸۳، ص ۱۷۰).

روند شماره ۳: گسترش تب تحصیلات دانشگاهی

مقصود از این روند این است که در کشور، به علل مختلف، فضایی وجود دارد که عمده مردم احساس می‌کنند حتماً باید تحصیلات دانشگاهی داشته باشند؛ حتی به گونه‌ای که بسیاری از افرادی که خودشان تحصیلات عالی ندارند دوست دارند فرزندان‌شان تحصیلات عالی داشته باشند.

روند شماره ۴: افزایش توجه به مسائل تربیتی دانشجویان در دانشگاه امام صادق (ع)

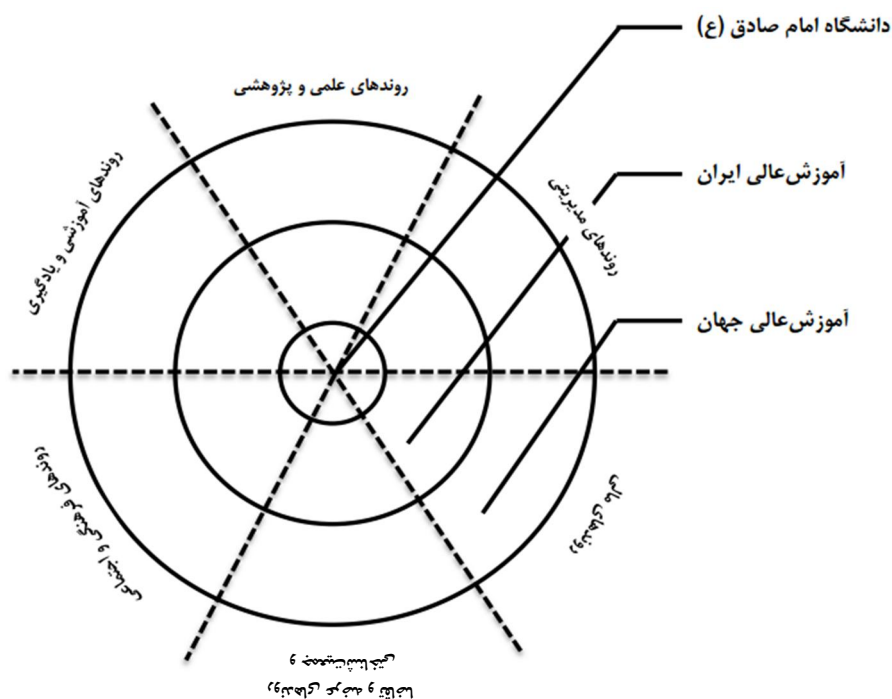
چند سال است که پس از یک دوره افت توجه به مسائل تربیتی در دانشگاه امام صادق (ع)، توجه به این مسئله به شکل قابل توجهی افزایش یافته است. برخی از اقدامات در این راستا عبارتند از: افزایش تعداد مشاوران دانشگاه، تأسیس میعادگاه دانشجویی مصباح، برگزاری اردوی مصباح برای دانشجویان ورودی جدید ورود معاونت دانشجویی به مسائل آموزشی دانشجویان، افزایش امکانات و تجهیزات برای کارهای فرهنگی و تربیتی و...

جمع‌بندی

پژوهش حاضر با هدف ارائه یک نقشه کلان و نسبتاً جامع از تحولات دانشگاه امام صادق (ع) و محیط تخصصی آن صورت گرفت و بدین منظور به شناسایی و دسته‌بندی روندهای تأثیرگذار بر آینده این دانشگاه پرداخته شد. روندهای تأثیرگذار بر آینده این دانشگاه در سه سطح بررسی شد. با پذیرش این طرح که روندهای جهانی آموزش عالی به نوعی بر آموزش عالی ملی و در ادامه، بر دانشگاه امام صادق (ع) نیز مؤثرند. در محیط ملی نیز علاوه بر روندهای جهانی، روندهایی خاص بر آینده آموزش

عالی کشور مؤثرند که ممکن است در سطح جهانی به این شکل وجود نداشته باشند یا در سطح ملی، شکلی ویژه به خود گرفته باشند. این روندها نیز بر دانشگاه امام صادق (علیه السلام) مؤثرند ولی علاوه بر آنها، خود این دانشگاه نیز دارای روندهایی خاص است. در نهایت، با طراحی و اجرای فرآیندی پیچیده که پیش از این تبیین شد، در این پژوهش، تعداد ۳۳ روند تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) در سه سطح شناسایی و در شش دسته تقسیم‌بندی شد. این شش دسته عبارتند از: ۱. روندهای علمی و پژوهشی، ۲. روندهای آموزشی و یادگیری، ۳. روندهای مدیریتی، ۴. روندهای عرضه و تقاضا و جمعیت‌شناختی، ۵. روندهای مالی، ۶. روندهای فرهنگی و اجتماعی. همچنین جهت ایجاد فهم مشترک، توصیف مختصری از این روندها ارائه گردید. به این نکته نیز باید توجه داشت که این مقاله به شناسایی روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) اختصاص داشت و با شناسایی و توصیف روندها، گام مهمی در جهت تحلیل این روندها برداشته شد. ارائه تحلیل دقیق از روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) نیازمند طی مراحل دیگری نیز هست که به اجمال توضیح داده شد. با توجه به حجم گسترده کار، اجرای کامل این مراحل، پژوهش دیگری را می‌طلبد تا تکمیل‌کننده نتایج این پژوهش باشد.

در نهایت، با توجه به یافته‌های این پژوهش، می‌توان مدل روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) را در قالب شکل ذیل به تصویر کشید.

شکل ۱. مدل سه سطحی و شش دسته‌ای روندهای تأثیرگذار بر آینده دانشگاه امام صادق (ع)

همچنین باید توجه داشت که نتایج این پژوهش، تنها می‌تواند بخشی از نیازهای علمی این عرصه را پاسخ دهد و قطعه‌ای از پازل‌های بزرگتر را تکمیل کند. لذا برای تحقیقات آتی پیشنهاد می‌شود:

- از آنجا که در این پژوهش، فقط روندهای موجود در حوزه آموزش عالی مورد بررسی قرار گرفته و روندهایی که از سایر محیط‌ها بر آموزش عالی مؤثرند شناسایی نشده است، در پژوهشی دیگر در سطح کلان‌تر به روندهای کلان اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و... تأثیرگذار بر آینده آموزش عالی و به طور خاص، دانشگاه امام صادق (ع) پرداخته شود.

- روندهای شناسایی شده در این پژوهش توسط پژوهش دیگری تحلیل شود. مثلاً به عوامل شکل‌گیری و پیامدهای هر روند و ارتباط بین این روندها پرداخته شود تا

تحلیل‌ها و پیشنهادات از عمق بیشتری برخوردار شود. در یک پژوهش گسترده، سناریوهای محتمل برای آینده دانشگاه امام صادق (علیه السلام) به همراه راهبردهای پیشنهادی برای هریک از سناریوها تدوین شود. نتایج پژوهش حاضر نیز می‌تواند به عنوان مبنای تدوین سناریوها مورد استفاده قرار گیرد.

یادداشت‌ها

1. Ginkel
2. Bell
3. Gül
4. Abdoli Sejzi
5. Brennan
6. Beall
7. Altbach
8. Throne
9. Dew

۱۰. بر اساس اطلاعات دریافتی از دفتر برنامه‌ریزی معاونت آموزشی دانشگاه.

۱۱. بر اساس اطلاعات دریافتی از دفتر امور هیأت علمی معاونت آموزشی دانشگاه.

12. Basic Themes
13. Organizing Themes
14. Global Themes
15. Likert
16. Cronbach's Alpha
17. Inter-disciplinary
18. Multi-disciplinary
19. Trans-disciplinary/ Supra-disciplinary
20. V.Humbold
21. Virtual education
22. E-learning
23. Teacher-centered instruction
24. Learner-centered instruction
25. Student-centered
26. Ivory tower
27. Life Long Learning

۲۸. بر اساس آمار صندوق بین‌المللی پول، ایران بین ۹۱ کشور در حال توسعه و توسعه نیافته، از نظر مهاجرت نخبگان، مقام اول را دارد (قانع‌راد، ۱۳۸۳، ص ۱۷۰).

کتابنامه

آل آقا، فریده؛ کشاورز، محسن؛ رحیمی، محسن (۱۳۸۷)، «روند رشد کمی آموزش عالی خصوصی و دولتی در کشور جمهوری اسلامی ایران»، دانش و پژوهش در علوم تربیتی، شماره ۲۰.

آلتباخ، فیلیپ جی؛ ریزبرگ، لیز؛ رامبلی، لورا ای. (۱۳۹۳)، روندهای آموزش عالی جهانی: رهگیری یک انقلاب دانشگاهی، ترجمه محمدرضا سعیدآبادی و پروین احمدخانلو، تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.

اردلان، محمدرضا؛ اسکندری، اصغر؛ گیلانی، مریم (۱۳۹۱)، «رهبری دانش، هوش سازمانی و اثربخشی سازمانی»، مطالعات مدیریت راهبردی، شماره ۱۲.

امین پور، فرزانه (۱۳۸۶)، «یادگیری الکترونیکی در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی»، مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۱.

بازرگان هرندی، عباس (۱۳۸۷)، «روش تحقیق آمیخته: رویکردی برتر برای مطالعات مدیریت»، دانش مدیریت، شماره ۲۱.

بل، وندل (۱۳۹۲)، مبانی آینده‌پژوهی: تاریخچه، اهداف و دانش، ترجمه مصطفی تقوی و محسن محقق، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.

بهجتی اردکانی، فاطمه؛ یارمحمدیان، محمدحسین؛ فروغی ابری، احمدعلی؛ فتحی و اجارگاه، کوروش (۱۳۹۱)، «مطالعه تطبیقی بین‌المللی کردن برنامه‌های درسی آموزش عالی در چند کشور جهان»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، شماره ۹.

پایا، علی (۱۳۷۹)، «آینده دانشگاه و دانشگاه آینده»، نشریه رهیافت، شماره ۲۳.
پیغامی، عادل؛ تورانی، حیدر (۱۳۸۸)، «گونه‌شناسی رهیافت‌های تلفیقی در طراحی برنامه‌های درسی و دلالت‌های کاربردی آن برای رشته اقتصاد»، مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، شماره ۲.

تقوی، مصطفی (۱۳۹۲)، مقدمه‌ای بر آینده‌پژوهی: تحلیل روند، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، ج ۵.

جنکل، هانس ون (۱۳۷۶)، «دانشگاه ۲۰۵۰: سازمانی برای پرورش خلاقیت و نوآوری»، ترجمه محمدحسین نژادسلیمی، نشریه رهیافت، شماره ۱۶.

- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۰)، مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- دانایی فرد، حسن؛ الوانی، سیدمهدی؛ آذر، عادل (۱۳۹۴)، روش‌شناسی پژوهش کمی در مدیریت: رویکردی جامع، تهران: صفار، ج ۱.
- ذاکرسالحي، غلامرضا (۱۳۸۳)، «دانشگاه‌های آینده»، در دایرةالمعارف آموزش عالی، زیر نظر نادرعلی قورچیان، حمیدرضا آراسته و پریش جعفری، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، ج ۱.
- ذاکرسالحي، غلامرضا (۱۳۹۳)، «آموزش عالی در گذار از توسعه پایدار به پس‌پایداری»، مجموعه مقالات دومین همایش آموزش عالی و توسعه پایدار، تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- ربیعی، علی؛ نظریان، زهرا (۱۳۹۰)، «عوامل مؤثر در سیاستگذاری آموزش عالی با رویکرد اصل ۴۴»، راهبرد، شماره ۲۰.
- رحمانی میاندهی، غلامرضا؛ نصرآبادی لواسانی، زهرا (۱۳۸۰)، «استقلال دانشگاه در آینده»، ترجمه علی حسن نفرآباد، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۲۰.
- روشن، احمدرضا (۱۳۸۷)، «توزیع فرصت‌های ورود به دانشگاه‌های دولتی ایران»، رفاه اجتماعی، شماره ۳۱ و ۳۰.
- روشن، احمدرضا (۱۳۹۲)، «چالش‌های بین‌المللی افزایش دسترسی به آموزش عالی»، دنیای اقتصاد، ۱۳۹۲/۸/۱۵.
- زاهدی نوقابی، مهدی (۱۳۹۲-۱۳۹۱)، «دانش آموزان در قرن ۲۱؛ یادگیری مادام‌العمر و نقش سواد اطلاعاتی»، کتاب مهر، زمستان ۱۳۹۱ و بهار ۱۳۹۲، شماره ۸.
- سبحانی‌نژاد، مهدی؛ محمودی، مهدی (۱۳۹۱)، «بررسی کیفی چگونگی انطباق اهداف آموزش عالی با مقتضیات بعد اقتصادی جهانی شدن از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های شهر تهران»، مدیریت در دانشگاه اسلامی، شماره ۱.
- سرکارآرانی، محمدرضا (۱۳۸۱)، «بین‌المللی شدن آموزش عالی: چالش‌ها، راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌ها»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲.
- شفیع‌زاده، حمید (۱۳۸۸)، «دانشگاه پژوهشی و نقش آن در تولید علم»، پژوهشنامه، شماره ۳۹.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۱۰.

- عباسی، بدری؛ قلی‌پور، آرین؛ پیران‌نژاد، علی (۱۳۸۶)، «پیامدهای ناخواسته تجاری‌سازی در آموزش عالی»، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۴۶.
- عباسی، بدری؛ قلی‌پور، آرین؛ دلاور، علی؛ جعفری، پریش، (۱۳۸۸)، «تحقیق کیفی پیرامون تأثیر رویکرد تجاری‌سازی بر ارزش‌های سنتی دانشگاه»، سیاست علم و فناوری، شماره ۲.
- عراقیه، علیرضا (۱۳۹۲)، «گونه‌شناسی رهیافت‌های میان‌رشته‌ای و دلالت‌های آن در طراحی برنامه‌درسی چندفرهنگی در آموزش عالی»، رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، شماره ۱.
- عرفانی، مریم (۱۳۸۹)، «تغییر از پارادایم ذهنی آموزش به یادگیری»، تدبیر، شماره ۲۱.
- علی احمدی، علیرضا؛ ثقفی، فاطمه؛ فتحیان، محمد (۱۳۸۶)، «ارائه متدولوژی تحلیل روند برای شکل‌گیری استراتژی و آینده‌نگاری»، مدیریت فردا، شماره ۵.
- عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی، ج ۱، تهران: اشجع.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۸)، دانشگاه و آموزش عالی؛ منظرهای جهانی و مسئله‌های ایرانی، تهران: نشر نی.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۹)، «بررسی الگوی تعاملات آموزش عالی و دانشگاه با سایر نظام‌های تولید و خدمات»، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۵۷.
- قارون، معصومه (۱۳۷۵)، «بررسی راه‌های تأمین منابع مالی دانشگاه‌ها»، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۴.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۳)، «توسعه ناموزون آموزش عالی: بیکاری دانش‌آموختگان و مهاجرت نخبگان»، رفاه اجتماعی، شماره ۱۵.
- کورنیش، ادوارد (۱۳۸۸)، آینده‌پژوهی پیشرفته، ترجمه سیاوش ملکی‌فر، تهران: اندیشکده صنعت و فناوری.
- مانیان، امیر؛ منتظر، غلامعلی؛ پزشک، حمید؛ موسی‌خانی، محمد (۱۳۸۴)، «طراحی و تبیین مدلی برای توسعه دانشگاه مجازی ایران»، مدیریت فرهنگ سازمانی، شماره ۳.
- مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی (۱۳۹۳)، «میز آینده‌پژوهی آموزش عالی ایران گزارش ۶: آینده مالی آموزش عالی، تهران: میز آینده‌پژوهی آموزش عالی مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۹۳/۱۱/۶».
- میرزاحمدی، محمدحسن و ظفری‌پور، طاهره (۱۳۸۸)، «بررسی نقش آموزش غیررسمی در شکل‌گیری شخصیت فردی و اجتماعی»، مهندسی فرهنگی، شماره ۲۷ و ۲۸.

یعقوبی، جعفر؛ ملک محمدی، ایرج؛ ایروانی، هوشنگ؛ عطاران، محمد (۱۳۸۷)، «ویژگی‌های مطلوب دانشجویان و اعضای هیأت علمی در یادگیری الکترونیکی در آموزش عالی ایران: دیدگاه دانشجویان دوره‌های مجازی»، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۴۷.

Abdoli Sejzi, Abbas and Aris, Baharuddin and Yahya, Noraffandy (2012), "The Phenomenon of Virtual University in New Age: Trends and Changes", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, vol. 56.

Beall, Jo (2012), *The shape of things to come: higher education global trends and emerging opportunities to 2020*, British Council.

Brennan, John (2012), "Is There a Future for Higher Education Institutions in the Knowledge Society?", *European Review*, vol. 20.

Dew, John R. (2012), "The Future of American Higher Education", *World Future Review*, vol.4, No. 4.

Gül, Hüseyin and Gül, Songül Sallan and Kaya, Eylem and Alican, Ayse (2010), "Main trends in the world of higher education, internationalization and institutional autonomy", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, vol. 9.

Hines, Andy and Bishop, Peter (2006). *Thinking about the Future: Guidelines for Strategic Foresight*, Washington: Social Technologies.

Strauss, A. and Corbin J. (1998), "Basics of qualitative research", Newbury Park: Sage Publications.

Throne, Michael (2001), "Predicting the future nature of universities", *The Lancet*, vol. 357.